

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ

УДК 332.142: 339.982

С.В. Бурлуцький,

*д-р екон. наук,
старший науковий співробітник,
Інститут економіко-правових досліджень НАН України,
м. Донецьк,*

С.В. Бурлуцька,

*канд. екон. наук, доцент,
Донбаська державна машинобудівна академія,
м. Краматорськ*

РЕНТООРІЄНТОВАНА ПОВЕДІНКА СУБ'ЄКТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ «ПРОКЛЯТТЯ РЕСУРСІВ»

У статті доведено, що ринкова трансформація вітчизняної економічної системи супроводжується посиленням міжрегіональних і міжнародних диспропорцій. У контексті феномену «прокляття ресурсів» визначальним чинником таких диспропорцій є рентоорієнтована поведінка. Сформульовано та емпірично доведено гіпотези щодо існування джерел економічної ренти. Кількісно оцінені втрати вітчизняної економіки від реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Ключові слова: прокляття ресурсів, економічна рента, рентоорієнтована поведінка, втрата національного продукту.

Природне середовище, як матеріальне підґрунтя економічної системи, забезпечує загальні умови процесу виробництва й обумовлює просторове розміщення чинників виробництва – людей, капіталу, результатів їх взаємодії. Нерівномірність розподілу природно-ресурсного потенціалу, його структура і якість безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток окремого регіону і країни в цілому. Із класичних позицій теорії економічного зростання наявність достатнього ресурсного потенціалу (капіталу, землі, природних ресурсів, праці та підприємницької здатності) є базовим чинником соціально-економічного розвитку. Україна має значний природно-ресурсний потенціал. Особливо це стосується паливно-енергетичних, земельних та рудних (залізо- і марганцеворудних) ресурсів, які можуть відіграти важливу роль у розвитку національної і світової економіки як її природна база. За оцінками фахівців РВПС України

НАН України, орієнтовна вартість всіх природних ресурсів країни становить 5 трлн дол. США, а основна частина цієї суми (близько 3 трлн дол. США) припадає на земельні ресурси [1, с.28]. Існуючі незадовільні темпи вітчизняного економічного зростання пояснюються як недостатнім обсягом капіталовкладень, так і наслідками руйнування планової економіки та недосконаліми ринковими перетвореннями. Разом із тим економічний мейнстрім пропонує тезу негативного впливу високого рівня забезпеченості країни ресурсами на темпи економічного зростання.

Так зване явище «ресурсного прокляття» було введено в науковий обіг у результаті емпіричних досліджень Д. Сакса та А. Уорнера [2], Р. Ауті [3], А. Гелба [4] та інших закордонних дослідників. Питання ресурсного забезпечення країни та її політико-економічних наслідків знайшли своє відображення в комплексних дослідженнях російських науковців В. Тамбовцева [5],

С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька, 2014

В. Полтеровича [6] та інших. Незважаючи на актуальність і важливість цієї проблематики, вона не знайшла гідного відображення у вітчизняній економічній науці. Винятком є оглядова стаття професора В. Міщенко, яка присвячена вітчизняному контексту «прокляття ресурсів» [7].

Проблемою більшості трансформаційних економік є недостатня визначеність прав власності, недосконалість ринкового та інституційного середовища. За таких умов стає можливим розвиток рентоорієнтованої економічної поведінки та формування ситуації, коли економіка працює лише в інтересах певної еліти, а суспільні інтереси мають вторинне значення.

Метою роботи є методичне обґрунтування та емпірична перевірка сукупності гіпотез щодо поширення рентоорієнтованої поведінки суб'єктів вітчизняної економіки та її негативного впливу на економічне зростання в контексті «прокляття ресурсів».

У класичному визначенні рента – це доход, отриманий у результаті використання чинників виробництва, пропозиція яких абсолютно нееластична у довгостроковому періоді. В умовах товарно-грошових відносин обмеженість природних чинників виробництва, вичерпність і невідтворюваність обумовлює нееластичність їх пропозиції. Розмір ренти, по-перше, залежить від попиту на чинники виробництва, а, по-друге, від безпосередньої їх пропозиції (вона має тенденцію до скорочення). Оскільки попит на природні ресурси є похідним від попиту на продукти, одержувані на основі природних ресурсів, які, у свою чергу, із часом неминуче вичерпуються, то розміри ренти матимуть такі тенденції:

- вичерпання джерел природних ресурсів обумовлює підвищення їх цін, а отже, і зростання доходу власника ресурсів (ренти);

- зростання попиту на продукцію, що виробляється з використанням природного ресурсу, також буде обумовлювати зростання рентних доходів;

- підвищення цін на природні ресурси, їх вичерпання обумовлюватиме пошук альтернативних чинників виробництва, а як наслідок, падіння попиту і скорочення ренти;

- використання природних ресурсів завжди пов'язано з проблемою зовнішніх ефектів, а отже, чим більш негативні зовнішні ефекти викликає використання природного ресурсу, тим менший обсяг ренти може бути вилучено.

Традиційне політекономічне розуміння категорії ренти пов'язано з повним відшкодуванням

з валового доходу поточних витрат та розподіл результату на нормальний прибуток та ренти (надлишок власника фактора виробництва). Формальний запис цього визначення (у трактуванні А. Сміта) запропоновано в дослідженні Б. Малишева [9, с.19]:

$$R = S - (W+M+A+iЧК), \quad (1)$$

де R – валова рента;

S – валовий продукт у грошовому еквіваленті (вартість);

W – витрати на оплату праці;

M – матеріальні та прирівняні до них витрати;

K – капітал, задіяний у виробництві;

A – амортизація основного капіталу.

i – середня норма прибутку;

Наведена залежність є тільки формальним записом і не дає відповіді на питання, що є безпосередньо джерелом ренти. Проте динаміка врахованих у рівнянні (1) елементів дає змогу визначити тенденції зміни обсягу ренти.

Рациональна державна політика повинна бути спрямована на підвищення обсягу національного продукту та підвищенні його якості. У нашому випадку це ілюструється, по-перше, зростанням елемента (S), а як наслідок – збільшенням надходжень у державний бюджет і підвищенням суспільного добробуту. По-друге, якщо власником ресурсів (частіш за все природних) є держава, то утворення та вилучення ренти теж стане стимулом для економічного зростання. Все змінюється за існуванням ситуації, коли рента привласнюється не державою, а окремим суб'єктом економіки. Якщо граничні витрати на збільшення продукту (S) перевищують граничні витрати на збереження права привласнення ренти, то економічно-нормальна спрямованість підприємців на максимізацію (S) буде підмінюватися пріоритетом максимізації (R), а отже, стане підґрунтям рентоорієнтованої поведінки. Найбільші ризики виникнення такої ситуації притаманні економікам трансформаційного типу, Україні у тому числі.

Насамперед дуже важливо відзначити, що стартові позиції держав на момент формального початку в них перехідного періоду характеризувалися певними відмінностями. Наприклад, істотні соціально-економічні зміни в Україні почалися тільки після розпаду Радянського Союзу, а в колишніх країнах соціалістичного табору у Центральній та Східній Європі – формувалися

протягом декількох років або навіть десятиліть до цієї події, що визначило їхнє лідерство в реалізації ринкових реформ. Основні трансформаційні відмінності між країнами склалися з базового рівня економічного розвитку, характеру суспільної свідомості, ступеню впровадження ринкових механізмів і готовності господарюючих суб'єктів їх використовувати. Отже, швидка трансплантація ринкових інститутів у сформоване десятиріччями планово-соціалістичне середовище й обумовила можливість примату пошуку ренти як цільової функції більшості вітчизняних фінансово-економічних угруповань.

Існує декілька рівнів аналізу процесів пошуку ренти: первинний (підприємство); локальний (галузевий); регіональний (просторовий утвір, що характеризується певною територіальною та соціально-економічною єдністю); національний (держава). Інструментарій аналізу є різним для кожного рівня, адже різним є зміст економічних інтересів і відповідні рентні оцінки.

На рівні підприємства це, як правило, вибір ефективних варіантів розвитку з урахуванням одержання максимальної віддачі від наявних факторів виробництва. На рівні галузі це визначення можливостей отримання диференційної ренти й аналіз впливу пошуку ренти на процеси галузевого ціноутворення.

Регіон повинен віддавати пріоритет оцінкам і розв'язанню завдань власного розвитку шляхом ефективною реалізації наявного місцевого природного потенціалу (мінерально-сировинної, фінансової бази, людського капіталу) з урахуванням необхідності балансування існуючих економічних і соціальних проблем. Коло рентних питань повинно бути націлене на ефективне вилучення ренти в місцеві бюджети.

Національний рівень передбачає розробку стратегії в області рентокористування з її регіональною конкретизацією, а так само здійснення управління взаємозв'язком національного та світового ринків. На національному рівні над широкі можливості вибору і взаємного заміщення ресурсів, тому перевага, як правило, віддається найбільш ефективним джерелам ресурсів. Не другорядну роль відіграє тут абсолютна рента. При цьому на національному рівні незначно враховуються місцеві (регіональні) інтереси, оскільки недосконалість економічних оцінок породжує суперечливість інтересів країни й регіонів.

Системна декомпозиція передбачає поступове розкладення економічних систем більш високого рівня на складові підсистеми. Отже, перший

етап аналізу повинен базуватися на національному рівні дослідження. Перейдемо до більш докладного вивчення шляхів реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Елементи капітал і амортизація у значному ступені корельовані між собою (рівняння 1). Розмір амортизаційних відрахувань (A) залежить від існуючої амортизаційної політики й обсягу задіяного основного капіталу (K). Отже, скорочення капіталу обумовлює зменшення амортизаційних відрахувань, що, у свою чергу, призводить до ще більшої втрати основних фондів. Наслідком втрати і старіння капіталу (фізичного та морального) буде втрата конкурентоздатності продукції. Але, якщо прийняти априорі, що мінімально достатню якість продукції можна підтримувати без значних капіталовкладень, а строк використання основних фондів є значним, то сформулюємо **Гіпотезу 1**: *джерелом ренти в короткостроковому періоді є недовідтворення основного капіталу.*

Складність світової соціально-економічної системи та відповідних потоків товарів, послуг, фінансів дуже ускладнює процес визначення ренти, що отримує окрема країна. Доцільним спрощенням є використання методу порівняння. Акцентуючи увагу на порівняльному методі, потрібно відзначити, що частіш за все його визначають як вияв подібностей або відмінностей суспільних інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної і якісної характеристики, класифікації, впорядкування і практичного використання в іншому соціально-економічному середовищі. Найбільш цікавим для зіставлення з Україною є досвід країн Вишеградської четвірки: Чехії, Польщі, Словаччини та Угорщини. Для порівняльного аналізу свідомо не залучаються балканські країни, трансформація в яких супроводжувалася громадянськими війнами та тяжкою економічною кризою.

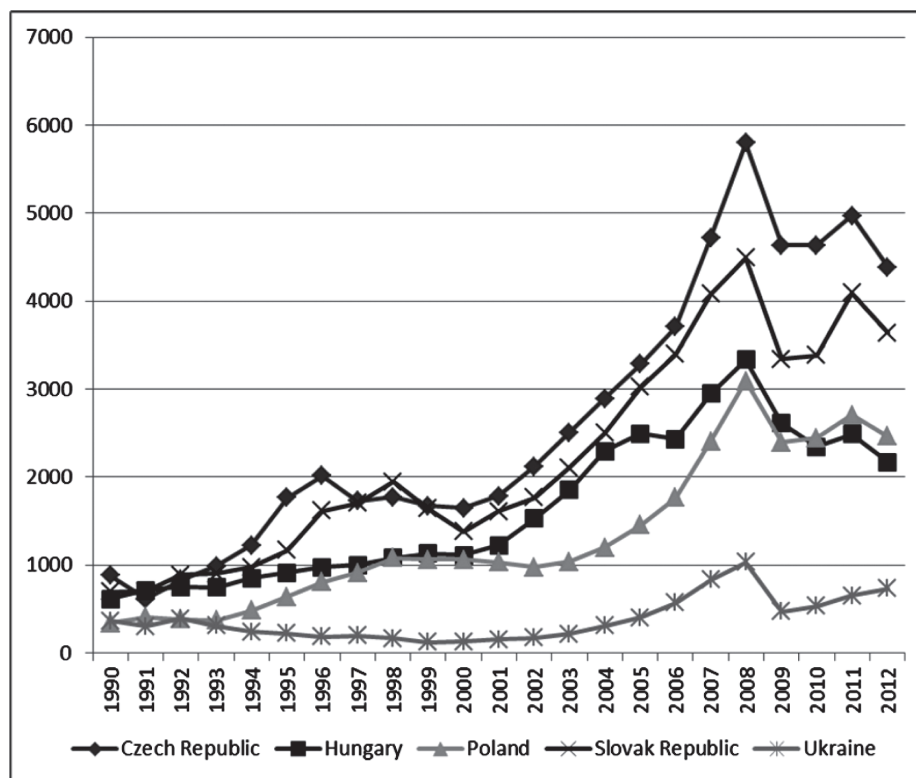
Аналітичні матеріали Всесвітнього банку свідчать про значні теми економічного зростання країн Вишеградської четвірки. Валовий внутрішній продукт в розрахунку на особу збільшився у Чехії з 3786,86 дол. США у 1990 р. до 18607,7 дол. США у 2012 р. Майже у 7,5 разів збільшився цей показник у Польщі: від початкових 1693,74 до 12707,9 дол. США. Не менш суттєвим були темпи зростання економіки Словаччини, що дозволило у 2012 р. отримати ВВП на особу у розмірі 16931,6 дол. США.

За такий самий період параметри економічного зростання в Україні є не такими суттєвими.

Вітчизняний валовий внутрішній продукт в розрахунку на особу збільшився від 1569,73 дол. США у 1990 р. до 3867,02 дол. США у 2012 р. Таке відставання пояснюється як недостатньо ефективною трансформацією суспільних, політичних, економічних інститутів, так і переважаючими у економіці тенденціями до пошуку ренти. Отже, за припущення рівних стартових умов Вишеградська четвірка є певним еталоном для вітчизняної економіки.

Відповідно до передумов аналізу формування ренти можливе за рахунок недовідтворення основного капіталу. А отже, показник валового накопичення основного капіталу в Україні буде значно відрізнятися від еталонної Вишеградської четвірки.

За аналізований період цей показник мав тенденцію до зростання в усіх країнах аналізованої вибірки (рис 1.) Але відставання України від інших країн з кожним роком збільшувалося і досягло максимального значення в докризовому 2008 р. Мінімальні темпи зростання валового накопичення основного капіталу у 353% спостерігалися в Угорщині, а максимальні у Польщі – 728 %. Слід зазначити, що у 1990 р. показник накопичення в Україні та Польщі майже збігався і складав 361,6 та 338,04 дол. США відповідно. Але у 2012 р. це співвідношення складало 730,62 та 2463,55 дол. США. Виявлені темпи зростання майже співпадають з темпами зростання ВВП у відповідних країнах.

Рис. 1. Динаміка показника валового накопичення капіталу в розрахунку на особу, дол. США (Розраховано авторами за даними <http://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS>)

У результаті регресійного аналізу залежності обсягу ВВП (GDP_PK) від ступеню накопичення основного капіталу (GFCF_PK) отримані залежності (2), (3):

$$GDP\_PK_{POL} = 4,6767GFCF\_PK + 355,22; \quad (2)$$

$$GDP\_PK_{UKR} = 4,1609GFCF\_PK + 165,8. \quad (3)$$

Коефіцієнти регресії вказують на відповідне

зростання валового внутрішнього продукту на 4,6767 та 4,1609 дол.США у результаті додаткового вкладення в основний капітал 1,0 дол.США. Еластичність ВВП за обсягом капіталовкладень майже однакова в Україні та Польщі, а отже за інших рівних умов ефективність використання капіталу теж еквівалентна. Якщо на початок аналізованого періоду ВВП Польщі та Україні майже співпадав, то у 2012 р. відрізнявся у 3,28 рази.

Отже, існують інші чинники, що обумовлюють цю різницю.

Формування інституціональних форм ринкового типу, розбудова під впливом міжнародних економічних інтеграційних процесів і глобалізації обумовлює нестабільність трансформаційних економік. В умовах диспропорційності міжнародного розподілу чинників виробництва саме поєднання внутрішньої економічної, інституційної нестабільності та можливість інтегрування у світову ринкову систему може створювати несприятливий вплив на економічне зростання. Зовнішня торгівля в трансформаційних економіках може бути спрямована на отримання міжнародної економічної ренти.

Доцільно відокремити два основних канали впливу експорту на рівень ВВП країни. По-перше, експорт є безпосереднім елементом розрахунку ВВП. По-друге, експортна складова доходу стимулює внутрішній попит. Значні надходження від експорту, потенційно спрямовані на оновлення виробництва та інноваційний розвиток, є джерелом економічного зростання. А отже можуть обумовлювати й виявлені в рівняннях (2) та (3) відмінності. Результати аналізу експортної орієнтації економіки України вказують на збільшення частки експорту у ВВП з 27,64% до 62,44% за період 1990–2000 рр., а потім відносно зниження до 50,95% к кінцю 2012 р. Разом із тим обсяг товарів і послуг в розрахунку на особу збільшився за цей період з 433,92 до 1970,31 дол. США. Одночасно зростання обсягу експорту на 354% супроводжувалося зростанням капіталовкладень у основний капітал тільки на 102%. За останні десять років ступень зносу вітчизняних основних засобів підвищилася з 45% до 74,9%. Це цілком співпадає з сформульованою гіпотезою щодо недовідтворення основного капіталу з метою отримання міжнародної економічної ренти.

Результати дослідження, проведеного професором Т. Торосьяном, вказують на статистично суттєвий зв'язок між обсягом експорту країн СНД і рівнем їх ВВП, а саме показник відповідної еластичності складає 2,68% [8, с.700]. Цей позитивний вплив обумовлюється як вказаними раніш чинниками, так і мультиплікативним ефектом. Врахування експортного впливу за умов нульового постійного коефіцієнту обумовило значні зміни в регресійних рівняннях:

$$GDP\_PK_{POL} = 3,3139GFCF\_PK + 0,5EXP\_PK; \quad (4)$$

$$GDP\_PK_{UKR} = 2,2569GFCF\_PK + 1,058EXP\_PK. \quad (5)$$

Вплив показника нагромадження основного капіталу (GFCF_PK) на вітчизняний ВВП має певне відставання від параметрів Польської економіки. Проте еластичність ВВП за експортом (EXP_PK) складає 1,058 одиниць, що більш ніж у два рази вище. Отже, значний відносний вплив експортних потоків на формування валового національного продукту України разом із фактом суттєвого відставання темпів зростання ВВП від еталонних є свідомством втрати національного продукту через експортні канали. Об'єктивним наслідком розвитку глобалізаційних процесів в Україні стала офшоризація господарської діяльності. Саме офшорно-експортні канали спричиняють втрату ресурсів та викривлення мотивації господарчих суб'єктів в бік рентиорієнтованої поведінки. Бізнес-схеми у цій сфері є економічним підґрунтям більшості олігархічних структур. Використання природного ресурсу для них не є ефективним у межах національної економіки та внутрішнього ринку. Експортна орієнтація мінерально-сировинного й паливно-енергетичного сектору економіки привела до того, що, незважаючи на об'єктивну наявність мінерально-сировинних ресурсів, регіони та держава не отримують достатні рентні доходи й втрачають джерела економічного зростання.

Враховуючи, що частка експорту у валовому внутрішньому продукті України та Польщі (відповідно 50,95% та 46,16%) досить значна, можна припустити існування досить тісного зв'язку між обсягом експортних надходжень і капіталовкладеннями в основний капітал. Цілком слушно, що надходження від експорту реінвестують в оновлення основного капіталу, підвищуючи якість і конкурентоспроможність продукції. Регресійні моделі цього зв'язку (6), (7) ілюструють досить значні відмінності:

$$GFCF\_PK_{POL} = 0,4201EXP\_PK + 336,82; \quad (6)$$

$$GFCF\_PK_{UKR} = 0,381EXP\_PK + 71,862. \quad (7)$$

Суттєві розбіжності величини постійного коефіцієнта регресії обумовлені інституціональними, структурними та галузевими відмінностями економічних систем України та Польщі. Поєднання рівнянь (4,6) та (5,7) забезпечує елімінацію чинників припустимо пов'язаних з експортом:

$$GDP\_PK_{POL} = 3,3139(0,4201EXP\_PK + 336,82) + 0,5EXP\_PK;$$

$$GDP\_PK_{POL} = 1,8921 EXP\_PK + 1116,188; \quad (8)$$

$$\begin{aligned} \text{GDP\_PK}_{\text{UKR}} &= 2,2569(0,381\text{EXP\_PK} + 71,862) + \\ &+ 1,058\text{EXP\_PK}; \\ \text{GDP\_PK}_{\text{UKR}} &= 1,917\text{EXP\_PK} + 162,185. \end{aligned} \quad (9)$$

При порівняній еластичності ВВП за експортом (1,8921 для Польщі та 1,917 для України) сформована «втрата» вітчизняного внутрішнього продукту складає (1116,188 – 162,185) 954,003 дол. США в розрахунку на особу. Ця величина є лише орієнтовною, але навіть припустимість її існування є доказом сформульованої гіпотези.

Негативні наслідки орієнтації олігархічних груп на отримання експортної ренти посилюються системними ризиками. Офшорна організація бізнесу, недовідтворення вітчизняного основного капіталу створюють усі умови для переливу капіталу в закордонні активи. Законодавче лобіювання збереження «розмитих» прав власності та активізація процесу приватизації підприємств природніх монополістів забезпечує додаткові можливості для отримання ренти без капіталопереозброєння. Орієнтація вітчизняних фінансово-промислових груп на отримання ренти є проявом національної специфіки «первісного» нагромадження капіталу.

Фактор капіталу в моделі ренти (1) пов'язаний ще одним чинником – ставкою відсотка. Складова (iK) характеризує доход на капітал, задіяний у виробництві продукту. Формально більш висока ставка за кредитом (якщо у виробництві задіяний позиковий капітал) зменшує обсяг ренти. Але, з іншого боку, саме високі ставки відсотку в умовах злиття промислового та банківського капіталу (фінансово-промислових груп) забезпечують отримання ренти.

Гіпотеза 2. *Злиття капіталів у фінансово-промислові групи забезпечує вилучення ренти в умовах високої вартості позикового капіталу.*

Формування позикового відсотка вітчизняними банками (хоча ця практика справедлива для усіх країн СНД) відбувається з урахуванням декількох чинників. По-перше, вона відображає бажану прибутковість банківських інвестицій. По-друге, ставка враховує певну надбавку за ризик. Трансформаційним економікам при таманні досить високі кредитні ризики: зміна курсу національної валюти, політична нестабільність, націоналізація та ін. Але рівень загрози реального прояву таких ризиків дуже незначний, проте ставки відсотка знаходяться на межі максимально прийнятного рівня. Результати аналізу співвідношення динаміки ставок відсотка за кредитами у валюті (євро) наданих

юридичним особам строком до одного року (рис.2) в Україні та Польщі вказують на майже чотирикратне перевищення вартості позикового капіталу для вітчизняних підприємців. У 2011 р. середня ставка за кредитами в Польщі складала 3,6%, а в Україні – 15%. Якщо брати кредити у гривні для юридичних осіб, то відсоток за кредитом сягав значення 23%.

Показовим є співвідношення ставок у період розгортання світової фінансової кризи (2008 р. і далі). Входження світової економіки у стан рецесії обумовило зниження ставок рефінансування центральних (національних) банків та відповідне зменшення вартості кредитів. У 2009 р. Національний банк України теж скоротив облікову ставку з 12% до 11%. Але банківська система відреагувала, навпаки, підвищенням вартості кредитів в середньому до 27%, а в деяких банках зростання склало 1,5 рази порівняно з 2008 р. Поштовхом до таких дій була сукупність чинників: значне падіння промислового виробництва, майже двохкратна девальвація національної валюти, відмова НБУ підтримувати фіксований курс гривні, дефіцит зовнішньоторгового балансу, загроза дефолту та ін. У будь-якому випадку усі можливі ризики були враховані у більш високих відсотках за кредитом.

Частіш за все під фінансово-промисловою групою розуміють об'єднання промислових підприємств з фінансовими установами на підґрунті встановлених між ними відносин економічної та фінансової взаємодії. Організаційно це господарські структури у формі багаторівневих різновекторних холдингів з обмеженою кількістю мажоритарних власників. Дослідження особливостей функціонування вітчизняних фінансово-промислових (олігархічних) груп не є цілком поточним дослідженням. Але, погоджуючись із президентом Центру ринкових реформ В. Лановим, зазначимо, що холдингова структура дозволяє фінансово-промисловій групі володіти кількома акціонерними товариствами, об'єднаними в єдину корпорацію формально – через управління портфелем пакетів акцій цих товариств, або реально, коли фінансова корпорація купує мажоритарні пакети акцій, кредитує й рефінансує або поглинає окремі незалежні до того акціонерні утворення [10]. Сфера інтересів олігархічних груп пов'язана наперед усе з фінансовим бізнесом, а опосередковано з реальним сектором економіки. Саме прямий контроль над фінансуванням дозволяє потенційно й фактично отримувати ренту. Для ілюстрації можливої схеми

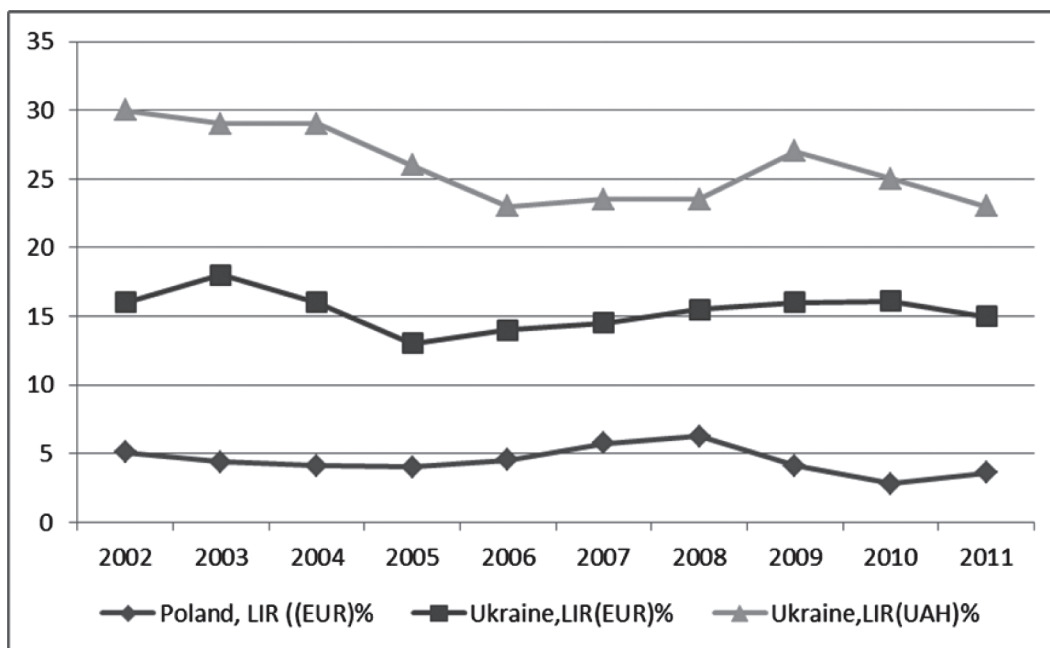

Рис. 2. Динаміка ставки відсотка за кредитами юридичним особам строком до 1 року (Розраховано авторами за даними http://charts.finance.ua/ru/credit_deposit/credit_jur/~4/uah/36; http://www.nbp.pl/homen.aspx?f=en/statystyka/oproc/mir_new/mir_new.html)

вилучення ренти наведемо дві моделі організації бізнесу.

Модель 1. Гіпотетичне підприємство отримує прибуток до оподаткування у розмірі 1 млн грн. З урахуванням ставки податку на прибуток 19% (актуально для 2013 р.) у розпорядженні підприємства залишаться кошти у розмірі 0,81 млн грн. Потенційно ці кошти будуть або реінвестовані або сплачені у вигляді дивідендів. Цей логічний ланцюжок ілюструє звичайну поведінку підприємця (власника капіталу), орієнтовану на отримання прибутку.

Модель 2. Гіпотетичне підприємство, що входить у склад (фактично контролюється) фінансово-промислової групи, отримує прибуток до оподаткування в розмірі 1 млн грн. Банк зі складу групи надає підприємству річну кредитну лінію (наприклад, для фінансування обігових коштів) у розмірі 5 млн грн під 20% річних. Витрати на сплату відсотків (1 млн грн) підприємство відносить до складу валових витрат і на кінець року сума оподаткованого прибутку складає нуль грн. Теоретично позикові кошти банку можуть складатися з 5 млн грн депозиту (річна ставка 15%) належних власнику капіталу. Після сплати відсотків за депозитом у сумі 0,75 млн грн прибуток банку до оподаткування складатиме 0,25 млн грн. З урахуванням податку на прибуток у розпорядженні банку залишиться сума 0,2025 млн

грн. Ця схема забезпечує власнику капіталу дохід 0,9525 млн грн. Зростання доходу не є результатом підвищення ефективності національного виробництва, а є тільки наслідком перерозподілу коштів. Це і є реалізація рентоорієнтованої поведінки.

Розглянуті моделі є досить казуальними і можуть не віддзеркалювати усі реальні аспекти вилучення ренти. Але безперечно свідчать про можливість отримання ренти при завищеній вартості кредитних коштів. Рентний дохід виникає в результаті ухилення від сплати податку на прибуток. Отже, використання офшорних схем фінансування (прямі інвестиції в акціонерний капітал, кредити) дозволяє отримати аналогічний результат.

Гіпотеза 3. Умовою виникнення економічної ренти є недостатнє загальнонаціональне відшкодування та відсутність розширеного відтворення людського капіталу.

Результати аналізу продуктивності праці (співвідношення валового внутрішнього продукту на одного зайнятого) вказують на тенденції, подібні до стану нагромадження капіталу. Якщо у 1990 р. продуктивність праці в Угорщині, Польщі та Україні майже співпадали (від 12088 дол. США до 12576 дол. США), то у 2011 р. відставання Української економіки складало більш ніж 200%. За останнє десятиріччя темп

зростання продуктивності праці в Україні склав 144%, а порівняно зі зростанням середнього рівня оплати праці за 2001-2011 р. майже 560% (від 708,15 дол. США до 3972,16 дол. США на рік). В якості бази розрахунків показника продуктивності (рис. 3) використовувалася кількість зайнятого населення – величина майже постійна протягом аналізованого періоду (19,971 – 20,342 млн осіб). Якщо ж розрахунки ґрунтувати на середньообліковій кількості штатних працівників, чисельність яких скорочується від 12,931 млн осіб у 2001 р. до 10,589 млн осіб у 2011 р., то оцінка динаміки продуктивності буде ще більш негативною.

Більш інформативною є відносна оцінка продуктивності праці, яка здійснюється шляхом співставлення витрат на оплату праці з валовою

доданою вартістю. Чим глибший рівень обробки продукції, тим вище рівень доданої вартості, створеної у процесі виробництва. Результати розрахунків співвідношення витрат на оплату праці з доданою вартістю вказують, що найвищий показник є притаманним для сільського господарства: співвідношення коливається від максимальних 6,16 у 2004 р. до мінімальних 3,99 у 2007 р. У переробній та добувній промисловості аналізовані співвідношення на кінець 2011 р. не перевищують 1,57 та 1,84 одиниць відповідно. Більш високе співвідношення доданої вартості до оплати праці у добувних галузях суперечить попереднім припущенням. Але висока частка сировини та напівфабрикатів у структурі промислової продукції та експорту пояснює таку невідповідність.

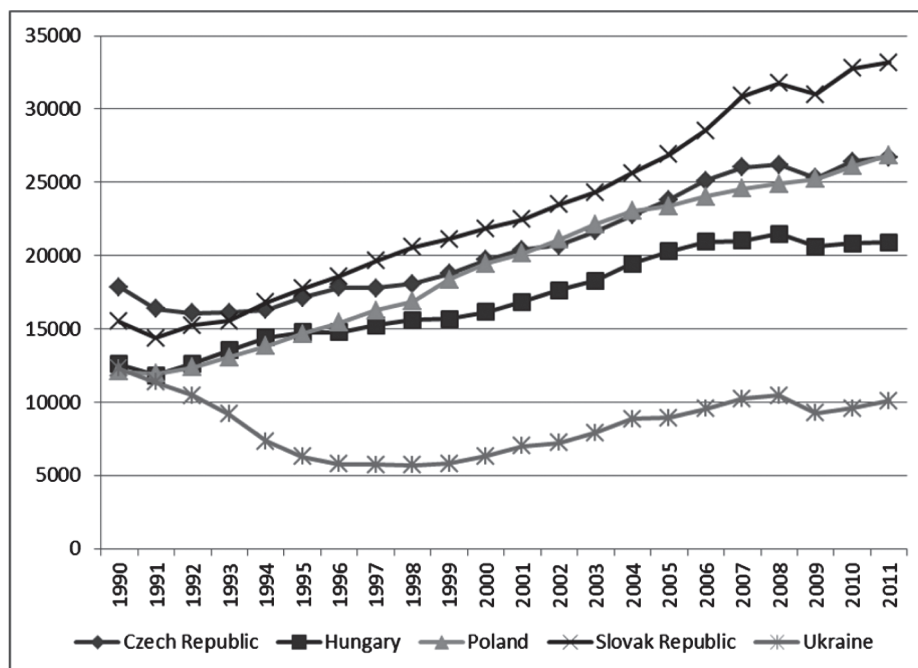

Рис. 3. Динаміка показника продуктивності праці (ВВП на одного зайнятого), дол. США (Побудовано авторами за даними <http://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS>)

Результати дослідження операційних витрат та їх складових забезпечують ще більш точну оцінку витрат на оплату праці (табл.1). Частка заробітної плати у собівартості вітчизняних товарів не перевищує в середньому 6%, порівняно з 45% у країнах ЄС [12]. Найвища частка характерна для добувної промисловості – 21–20%, але в середньому у промисловості цей показник не перевищує 9,4% (показник 2006 р.). Наявна інформація за 2005–2011 рік свідчить про відносне скорочення витрат на оплату праці. Максимальне, майже двохразове падін-

ня від 19,1% до 12,9% спостерігалось в сільському господарстві. Мінімальні структурні зміни від 8,1% до 7,2% були притаманні переробній промисловості.

Негативна динаміка витрат на оплату праці пояснюється декількома чинниками: низькою продуктивністю праці – у 2001 р. виробництво ВВП на одного зайнятого в Україні складало 10098 дол. США, що менше ніж показники 1990 р. на 18%; недосконалість механізмів встановлення мінімальної заробітної плати; диспропорції попиту та пропозиції на ринку праці.

Таблиця 1

Динаміка частки витрат на оплату праці у складі операційних витрат з реалізованої продукції, %*

Вид економічної діяльності	Рік						
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	19,1	18,8	18,1	17,1	13,7	13,4	12,9
Промисловість	9,1	9,4	9,1	9	9,3	8,5	8,1
добувна	21,6	21,8	22,6	22,1	22,3	20,7	20,2
переробна	8,1	8,6	8,2	7,9	8,1	7,4	7,2
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	8	7,4	7,4	7,7	7,9	7,2	6,5

* сформовано авторами за даними [13, с.385–389]

Низький рівень оплати праці є не тільки хрестоматійним чинником інституційної пастки бідності. Це явище є підґрунтям інституційної пастки самовідтворення рентоорієнтованої поведінки. Формування й стягнення економічної ренти у первісному секторі економіки за рахунок економії витрат на відтворення людського капіталу призводить до формування додаткового соціального навантаження на державний бюджет. Недостатній рівень оплати праці та необхідність підтримання мінімальних соціальних стандартів обумовлюють розширення системи компенсуючих виплат з бюджету. У свою чергу, проблема наповнення бюджету розв'язується через збільшення податкового навантаження на бізнес та безпосередньо фонд оплати праці. Результатом такого процесу є ще більша спрямованість суб'єктів економіки на пошук і створення умов до стягнення економічної ренти.

Гіпотеза 4. Умовою вилучення абсолютної форми економічної ренти є відносно низька органічна будова капіталу (наслідок гіпотез 1,3).

Теорія ренти, у розумінні К. Маркса, передбачає виникнення абсолютної земельної ренти в результаті використання в сільському господарстві земельного капіталу з органічною будовою меншою за середню суспільну величину. Органічна будова, за К. Марксом, є співвідношенням вартісної оцінки кількості живої праці та праці упередженій в засобах виробництва [11, с.151] Розвиток капіталізму та бажання отримувати надлишкову додану вартість стимулюватиме зростання постійного капіталу і скорочення змінного, обумовлюватиме технічне вдосконалення і застосування новітньої техніки. Міжгалузевий перелив капіталу і зростання його органічної будови потенційно скорочуватиме норму прибутку. Отже,

доцільно припустити, що штучне заниження органічної будови капіталу є інструментом отримання абсолютної ренти та ще однією умовою реалізації рентоорієнтованої поведінки.

У першому наближенні ціна реалізації продукції «ЦР» є відображенням вартості витраченого капіталу (змінного «v» та постійного «с»), що формує собівартість та прибутку на цей капітал «р» (націнку над собівартістю):

$$\begin{aligned}
 ЦР &= c + v + p = c + v + (c + v) p'; \\
 p' &= \frac{m}{c + v}; \quad m' = \frac{m}{v}; \quad p' = \frac{m'}{1 + (\frac{c}{v})}; \\
 ЦР &= (c + v) \left(1 + \frac{m'}{1 + (\frac{c}{v})}\right). \tag{10}
 \end{aligned}$$

Норма прибутку «р'» прямо пропорційна нормі доданої вартості «m'» та обернено протилежна показнику органічної будови капіталу «с/v». Отже, тенденція до скорочення органічної будови обумовлюватиме зростання норми прибутку та абсолютного розміру прибутку.

Відмінності в органічній будові капіталу можуть досягати значних розмірів як в межах промисловості, так і в межах національних економік. Це є наслідком відхилення параметрів реальної економіки від умов досконалої економіки. Чим більше структура економіки наближається до монопольного або олігопольного типу (а це притаманно економіці України), тим більше можливостей отримання абсолютної ренти. Обмеження в наявній статистичній інформації на макrorівні обумовлюють відносну оцінку органічної будови капіталу:

$$FC\_VC = \frac{\text{оплата праці найманих працівників у складі ВВП}}{\text{амортизація (знос) основних засобів}}$$

Таке розуміння органічної будови капіталу не суперечить змісту теорії вартості: витрати на оплату праці є оцінкою змінного капіталу, а амортизація – вартість витрачених на виробництво засобів виробництва. Результати емпіричних розрахунків (табл. 2) підтверджують висновок щодо скорочення органічної будови капіталу у вітчизняній економіці. За останні десять років скорочення цього показника складало майже 200% (від

0,74 до 0,36 одиниць у сільському господарстві та від 0,6 до 0,28 одиниць у виробництві та розподілі електроенергії, газу та води). У меншому ступені це падіння було притаманне добувній і переробній промисловості.

Якщо припустити, що однакові галузі вітчизняної та світової економіки працюють з однаковими нормами доданої вартості, то менша органічна будова капіталу дозволить отримати значно більший прибуток вітчизняним виробникам. Використання ж офшорних схем експорту продукції дозволяє цей надлишковий прибуток перетворити на економічну ренту.

Таблиця 2

Динаміка органічної будови капіталу за видами економічної діяльності*

Вид економічної діяльності	Рік									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	0,74	0,79	0,86	0,83	0,96	0,45	0,37	0,42	0,41	0,36
Промисловість:										
добувна	0,47	0,43	0,43	0,34	0,30	0,26	0,26	0,21	0,28	0,25
переробна	0,31	0,28	0,23	0,20	0,18	0,19	0,19	0,20	0,29	0,26
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	0,60	0,53	0,48	0,36	0,41	0,34	0,49	0,31	0,33	0,28

*Розраховано авторами за даними [15, с.30 – 33; 16, с.15–16].

Результати моделювання залежності валової доданої вартості від показника органічної будови

капіталу за видами економічної діяльності (табл.3) забезпечують емпіричну доказовість сформульованої гіпотези.

Таблиця 3

Параметри моделей впливу органічної будови капіталу на рівень валової доданої вартості

Вид економічної діяльності	GDP_PK = f(FC_VC)	2011 р.			
		Частка у EXP_PK, %	Частка у GDP_PK, %	Частка у VC _Σ , %	Частка у FC _Σ , %
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	279,48-160,82FC_VC	9,5	8,26	3,06	5,24
Промисловість:					
добувна	299,36-622,51FC_VC	15	6,72	7,56	7,2
переробна	845,62-2060,4FC_VC	75	14,14	18,51	21,02
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	148,03-180,23FC_VC	0,5*	3,32	4,72	5,69

Коефіцієнт еластичності валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості) відносно органічної будови капіталу за видами економічної діяльності є від'ємним. Вітчизняним парадоксом економічного зростання є позитивний вплив

скорочення органічної будови капіталу на ВВП. Економічне зростання є побічним наслідком реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Сільське господарство та пов'язані з ним галузі генерують 8,26% ВВП на особу, використо-

вуючи тільки 3,06% загальних витрат на оплату праці (VCS) та 5,24% загальних витрат постійного капіталу (FC). Експортна орієнтація відносно незначна і складає 9,5% від загального обсягу експорту товарів. Разом із тим у промисловості ситуація докорінно протилежна. Переробна промисловість використовує 18,51% загальних витрат на оплату праці та 21,02% витрат капіталу, але забезпечує створення тільки 14,14% ВВП.

Таке неефективне співвідношення вказує на втрати ВВП – перетворення його частки на економічну ренту, яка не може бути ідентифікована системою національних рахунків. Значна частка переробної промисловості в експорті (75% з яких 32,3% недорогоцінні метали та вироби з них, 7,9% – продукція хімічної та пов'язаних галузей) вказує на основне джерело та шлях отримання економічної ренти.

Додатково слід відзначити позитивну залежність між обсягом експорту продукції та еластичністю валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості) відносно органічної будови капіталу. Так, 15% вкладу в експорт добувної промисловості пов'язано з відповідним коефіцієнтом еластичності 622,51 умовних одиниці, а 75% вкладу переробної промисловості – з коефіцієнтом еластичності 2060,4 умовних одиниці. Отже, казуальною умовою експортоспроможності продукції є відносно менша органічно будова національного капіталу порівняно зі світовим рівнем.

Висновки. Таким чином, сформульовані гіпотези щодо здатності та можливості суб'єктів вітчизняної економіки стягувати економічну ренту отримали відповідну емпіричну доказову базу. Результати аналізу параметрів функціонування національної економіки свідчать, що наявність значного ресурсного потенціалу створює можливість для отримання рентних доходів, а рентоорієнтована поведінка, у свою чергу, сповільнює темпи економічного зростання. Вітчизняний феномен «ресурсного прокляття» знаходить свій прояв у загальній економічній стагнації та вимиванні ресурсного потенціалу. Подолання інституційної пастки рентоорієнтованої поведінки можливе тільки за рахунок докорінної зміни інвестиційної та фінансової політики, відновлення виробничого та людського капіталу.

Список використаних джерел

1. Хвесик М.А. Продуктивні сили України: проблеми та перспективи розвитку /М.А. Хвесик // Економіка АПК. – 2010. – №4 – С. 26 – 36.
2. Sachs, J., Warner, A. Natural Resource Abundance and Economic Growth, NBER Working Paper No. 5398.
3. Auty Richard M. Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis. – London : Routledge, 1993.
4. Gelb A.H. (1988). Oil windfalls: blessing or curse? Oxford University Press, New York.
5. Тамбовцев В. Ресурсная обеспеченность страны и ее политико-экономические последствия / В. Тамбовцев, Л. Валитова // Экономическая политика. – 2007. – № 3. – С.18-31.
6. Полтерович В. Механизмы ресурсного проклятия и экономическая политика / В. Полтерович, В. Попов // Вопросы экономики. – 2007. – № 6. – С.4 – 27.
7. Міщенко В. «Прокляття ресурсів і його український контекст»/ В.Міщенко // Геолог України. – 2010. № 3. – С. 98-102.
8. Торосян Т.Ш. Влияние внешней торговли на экономический рост в странах СНГ / Т.Ш. Торосян, Л.Н.Саргсян // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. тр. – Одесса-Севастополь-Донецк: ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецке, 2011. – С.697 –701.
9. Мальшев Б.С. Общая теория ренты / Б.С. Мальшев. – Томск: ФЖ ТГУ, 2012. – 196 с.
10. Лановий В. Олігархічний капіталізм: передумови розвалу / В. Лановий //Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/2/337702/>.
11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.3. Ч.1 и 2. / К. Маркс. – М.: ГИПЛ, 1950. – 932 с.
12. Павловський А. Чому в Україні найменша в Європі зарплата / А. Павловський // Журнал Верховної Ради України «Віче». – 2012. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3113/>.
13. Про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні у 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2013. – 576 с.
14. Кирилук И. Модели производственных функций для российской экономики / И. Кирилук // Компьютерные исследования и моделирование. – 2013. – №2. – С.293 – 312.
15. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2012. – 558 с.
16. Статистичний збірник «Основні засоби України за 2000-2010 роки» / Державна служба статистики України; відп за вип. М.М. Собко. – К.: ІВП Держкомстату України, 2012. – 292 с.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2014 р.